

Pytlarz, Monika

Alternatywne sposoby edukacji i terapii niepełnosprawnych

Obyczaje 18-19, 20-23

2004

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Monika
Pytlarz

„Dziecko było normalne. Było tylko głuchonieme, ale to małe słówko „tylko” urastało do potwornych rozmiarów. Głuche dziecko z magicznym talentem [Potrafił stworzyć iluzję wszystkiego prócz dźwięku.] – straszliwa drwina losu. Kamyk już w tej chwili, samodzielnie, w prosty co prawda sposób, potrafił wykorzystać swe zdolności. Czym stałby się w przyszłości, gdyby nie jego kalectwo? Jak długo jeszcze będzie tolerowanym maluchem? Kiedy stanie się poszturchiwanym wyrostkiem, darmozjadem, popychadłem?”

Ewa Białołęcka „Tkacz Iluzji”

Alternatywne sposoby edukacji i terapii niepełnosprawnych

Reakcją na tradycję segregacji i marginalizacji osób niepełnosprawnych, wyrażającą się w praktyce ich izolowania, była idea normalizacji. Osobom niepełnosprawnym przyznano prawo do bycia traktowanymi z szacunkiem, na równi z pozostałymi członkami społeczeństwa.

IDEA TA, odnosząca się głównie do dorosłych, utorowała z czasem drogę kolejnej, tzn. idei integracji. Używana głównie w odniesieniu do dzieci, nabiera podstawowego znaczenia poprzez opozycję do praktyki segregacji.

Warto zaznaczyć, że powszechne niegdyś postępowanie segregowania dzieci w szkołach specjalnych, nie obejmowało tych najgłębiej upośledzonych. Brakowało dla nich jakichkolwiek form edukacji. Integracja wyraża się w praktyce przez umieszczanie dzieci niepełnosprawnych w zwykłych szkołach, a zatem także przez integrację w wymiarze przestrzennym. Obecnie dąży się ku idei edukacji włączającej, której celem jest stworzenie dzieciom niepełnosprawnym poczucia przynależności do społeczeństwa. Przemianom systemu szkolnego służyć będą nowe alternatywne sposoby edukacji i terapii.

KATHARSIS W ARTETERAPII

Spośród praktyk, stosowanych obecnie w ramach arteterapii, najbliższe greckiego *katharsis* są formy: psychodrama, muzykoterapia i choreoterapia. Przypomnieć w tym miejscu należy długą tradycję tych praktyk. Miejscowość Epidaurus, w której znajduje się po dziś dzień najlepiej zachowany antyczny teatr grecki, była ośrodkiem terapeutycznym i religijnym, miejscem kultu boga sztuki lekarskiej – Asklepiosa.

W V w. p.n.e. powszechne było przekonanie, że muzyka i poezja, poprzez wprowadzenie do umysłów gwałtownych i obcych uczuć, wywołują wstrząs, który może wprowadzić w stan przewagi uczucia i wyobraźni nad rozumem. Tak silne przeżycia, zwłaszcza współczucia i lęku (litości i trwogi), powodują wyładowanie tych uczuć a oczyszczenie z nich jest źródłem przyjemności, które ma także znaczenie terapeutyczne.¹

Metoda kathartyczna zastosowana w psychodramie czy w różnych formach zabaw pozwala na dokonanie analizy

przeżyć. Doświadczenie katharsis jest w tym przypadku wykorzystywane nie w odniesieniu do widzów, ale do osoby grającej rolę. Psychodrama polega na „impro wizowanym odgrywaniu przez członków grupy pracującej pod kierownictwem terapeuty udratyzowanych zdarzeń, sytuacji i ról społecznych. W metodzie tej pacjent ujawnia i poznaje, a następnie uświadamia sobie motywy swych postaw, tendencji, trudności i zabamowań, które z kolei wpływają na kształt jego relacji oraz sytuacji interpersonalnych.”² Wyróżnić w niej należy trzy etapy. W pierwszej pacjent przedstawia sytuację problemową i przy współpracy członków grupy terapeutycznej tworzy scenariusz. Drugim etapem jest odegranie przez pacjenta roli, w której zostaje przywołana przeszłość. Tu możliwa jest ingerencja terapeuty. Może on np. przerwać grę i zamienić rolę, tak, aby osoby je grające mogły spojrzeć na problem z innej perspektywy. Wyrażanie przeżyć może odbywać się na różne sposoby: przez wykorzystanie elementów pantomimy (mimika i gest), różnych rekwizytów, ilustracji muzycznych czy lalek (kukielki, marionetki, pacynki, itd.). Na fazę trzecią psychodramy składa się dyskusja na temat spostrzeżeń, emocji, skojarzeń czy wspomnień, jakie wywołała w nich improwizowana scena.

Warto wspomnieć, że u podstaw założenia Pracowni Rozwijania Twórczości Osób Niepełnosprawnych leży doświadczenie terapii przez sztukę, zdobyte przez profesora i studentów Akademii Sztuk Pięknych w Toruniu. Pracownia ta stała się elementem składowym Zakładu Pedagogiki Specjalnej na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika. Inspiracją do zorganizowania zajęć plastycznych dla dzieci niepełnosprawnych była praca Wandy Szuman. Zwróciła ona uwagę na to, że dziecko nawet głęboko dotknięte niepełnosprawnością ma w sobie duży potencjał twórczy, a także potrzebę jego ekspresji. W specyficznym dla siebie sposób może

je ujawniać. Uczestnicy terapii, w skład której wchodziło dzieci i dorośli niepełnosprawni, czasem ich starsze rodzeństwo i osoby zaprzyjaźnione, spotykali się najpierw w świetlicy szkolnej, sali katechetycznej czy bibliotece uniwersyteckiej. Główną zasadą obowiązującą na terapii była maksyma: „Liczy się każde działanie” i „Nie dotykaj ręki dziecka”.

WZBOGACANIE WYOBRAŹNI DZIECI NIEWIDOMYCH

Podstawowym narządem poznania osób niewidomych jest zmysł dotykowo-kinestetyczny. Ze światem zewnętrznym, z przedmiotami osoby te stykają się najpierw poprzez dotyk, dlatego też w ich percepcji dominują elementy przestrzenne, głównie kształt.

W myśleniu osób niewidomych wykorzystywana jest wiedza o konkretnych przedmiotach i zjawiskach, którą gromadzą w specyficznych dla siebie wyobrażeniach. Osoby niewidome potrafią przenosić poszczególne wrażenia, np. wykorzystują zmysł dotyku czy słuchu do wyobrażenia sobie wielkości przestrzennych. Dotykając dłoni człowieka, określają jego posturę, zaś na podstawie barwy głosu, jego wysokość i wiek. Do tego typu wyobrażeń należy także umiejętność kojarzenia barw z dźwiękiem. Źródłem inspiracji do tworzenia tych wyobrażeń są dla osób niewidomych poezja, malarstwo i muzyka.

Dzięki interpretowaniu poezji osoby niewidome mogą wykorzystywać resztki wspomnień wyobrażeń wzrokowych, natomiast niewidomi od urodzenia, przyswajając sobie słownictwo osób widzących, mogą dostosować się do ich świata. Różnego rodzaju środki artystycznego wyrazu, jak opisy czy porównania, stają się podstawą do tworzenia wyobrażeń zastępczych związanych z barwą, światłem czy przemijaniem, np. nazwy barw potrafią wywołać określony nastrój czy skojarzenia uczuciowe. Bodźcem wspomagającym może być przy tym odpowiednio dobrana muzyka. Do analizy utworów poetyckich wykorzystać można także elementy plastyki, malując treści zawarte w tekście. Poprzez zabawę, zestawianie ze sobą różnego rodzaju sztuk, i konfrontowanie doświadczeń zmysłowych ze słowem, łatwiej jest odkryć jego właściwe znaczenie.

Posługując się różnymi technikami malarskimi, gęstymi farbami, tak, aby można je było nakładać dłońmi i nasyconymi olejkami zapachowymi (wonią malin, cytryny, mięty bądź pomarańczy) wzbogaca się doświadczenie o wrażenia zapachowe i dotykowe. Przybliżyć w tym miejscu schemat przykładowej lekcji. Najpierw niewidomi poznają przez dotyk wzorzec odtwarza-

tego później motywu, np. związanego z miejscem zamieszkania. Badaniu podlegać będą: kształt, wielkość, przestrzenne ułożenie przedmiotów. Następnie szkicują obraz na specjalnej folii, który następnie odbijają na kartce. Kontury zaznaczają dzięki naklejeniu jakiegoś wypukłego elementu, np. grubego sznurka. Utworzone w ten sposób wnętrza motywu, wypełniają pachnącymi farbami. „Oglądanie” obrazów odbywa się przez posłużenie się zmysłem dotyku. Używając różnego rodzaju farb, można uzyskać następująco: obrazy wypukłe (przy zastosowaniu farb olejnych), płaskie (akwarele) czy chropowate (tempera).

Warto w miejscu tym wspomnieć o międzynarodowej konferencji, poświęconej prezentacji technik umożliwiających przybliżenie koloru niewidomym. Konferencja ta odbyła się w Ośrodku dla Niewidomych w Owińskach w maju 2003 roku. *„Ośrodek w Owińskach opracował, a następnie opatentował specjalny program komputerowy, który umożliwił zamianę kolorowego, płaskiego obrazu na kolorowy obraz wypukły, wyposażony we właściwą fakturę, odpowiadającą danej barwie. (...) Do wykonania map, obrazów za pomocą tej techniki niezbędna jest odpowiednio przystosowana drukarka laserowa. Twórcy programu udostępnili ten patent instytucjom oświatowym, pracującym na rzecz niewidomych.”*³

W procesie tworzenia wyobrażeń zastępczych u dzieci niewidomych bardzo ważną rolę odgrywa analogia. Bodźce (słuchowe, dotykowe, zapachowe) za pomocą których osoby niewidome poznają otaczający je świat, stanowią podstawę do wnioskowania o istniejącej sytuacji, są przedmiotem myślowej analizy, poddawanych różnicowaniu i klasyfikacji. Pomocą w tym jest odnajdywanie analogii do rzeczy już znanych danej osobie. Im zatem bogatsze jest doświadczenie, tym proces ten jest łatwiejszy.

KOMPUTERY W REHABILITACJI DZIECI GŁUCHYCH

Skutkiem zbyt późnego rozpoznania wad słuchu i braku rehabilitacji mowy u dzieci z niedosłuchem lub głuchych jest proporcjonalnie do zaawansowania uszkodzenia narządu - ograniczenie rozwoju intelektualnego, społecznego i emocjonalnego. U dzieci tych następuje rozdzielanie procesu myślenia od języka. Znaki werbalne nie przylegają do wewnętrznych struktur poznawczych. Brak prawidłowego słuchu przyczynia się do trudności w uczeniu się mowy dźwiękowej. Zaburzony jest rozwój tych elementów, które rozwijają się pod kontrolą słuchu: oddech, fonacja czy artykulacja. W rozumieniu tekstu często

dzieci te nie potrafią objąć jego całościowej struktury i przedwcześnie uogólniają przypadkowo wybrane elementy tekstu. Uogólnienia te są niezbyt trafne, ze względu na skąpy zasób pojęć abstrakcyjnych i słabe ich rozumienie. Ponieważ dziecko niesłyszące poznaje świat głównie przez percepcję wzrokową, nie rozwija się u niego dobrze pamięć słowno-logiczna. Pamięta ono poszczególne elementy, ale nie pamięta całości. Ma kłopoty z odtworzeniem zapamiętanego materiału o charakterze skojarzeniowym. Źródłem powstania koncentracji uwagi u osób niesłyszących są bodźce słuchowe. To powoduje, że mają one słabą podzielność uwagi, a przy przekazywaniu informacji wymagają oddzielenia pokazu i objaśnienia. Ponieważ osoba z uszkodzonym słuchem nie słyszy (lub nie dosłyszy), ma problemy z rozumieniem tego, co inni do niej mówią, stąd problemy z formułowaniem pytań i daniem odpowiedzi. Ponieważ nie umie pytać, nie otrzymuje wyjaśnień. Nie mając dostępu do informacji, wynikających z myśli i doświadczeń innych ludzi, nie może na ich podstawie tworzyć wyobrażeń.

W celu rehabilitacji i stymulacji rozwoju mowy i języka tworzone są różne logopedyczne programy komputerowe. Pracę logopedów i surdopedagogów wspomagają obecnie programy LOGOS. Ćwiczenia, które proponują, są podane w atrakcyjnej formie. Zadaniem ich jest wydłużenie czasu koncentracji na ćwiczeniach i nacisk na zadawanie pytań, co wpływa na pobudzenie potrzeby werbalnego poznawania świata i używania języka. Ćwiczenia są dostosowane do wieku dzieci, mogą być wykorzystane w całości lub we fragmentach z możliwością modyfikacji.

HIPOTERAPIA

Nowego doświadczenia ruchu i szybkości może dostarczyć osobom niewidomym hipoterapia. Jest ono dla nich bardzo ważne, gdyż ich rozwój psychoruchowy jest opóźniony i zaburzony. W szerszym znaczeniu hipoterapia „obejmuje wszelkie działania mające na celu przywrócenie zdrowia i sprawności poprzez wykorzystywanie jazdy konnej i kontaktu z koniem.”⁴ Dodatkowym atutem hipoterapii jest to, że jest ona jedną z niewielu form aktywności, odbywającej się na świeżym powietrzu. Działania te wspomagają podstawowy program rehabilitacji ruchowej osób z neurologicznymi zaburzeniami ruchu. Do zalet tego typu terapii należy także zaliczyć pozytywne zmiany w zachowaniu pacjentów. Osoby cechujące się instrumentalnym stosunkiem do otoczenia, spotykają się ze strony konia ze spokojną reakcją na takie zachowanie. Wyobcowane ze swojego środowiska nawiązują szyb-

ko kontakt emocjonalny ze zwierzęciem, wyczuwając jego bliskość i ciepły oddech. Dzięki temu ich postawa zmienia się z czasem na bardziej ciepłą. Umiejętność samodzielnej jazdy konnej, możliwość jego czyszczenia czy osiodłania jest czynnikiem dowartościowującym, mobilizującym a także wyróżniającym. Jednak najważniejszym elementem rehabilitacyjnym w hipoterapii jest miarowy ruch konia na stepie.

„Trójwymiarowy ruch grzbietu końskiego przekazywany miednicy jeźdźca odpowiada wzorowi ruchu idącego człowieka. (...) Imitacja tego rodzaju ruchów w postawie wyprostowanej nie jest możliwa do osiągnięcia w takim stopniu w żadnej innej metodzie rehabilitacji ruchowej. Rytmiczne równomierne ruchy konia na przemian napinają i rozluźniają mięśnie – poprawia się przez to symetria mięśni tułowia. Jazda na koniu zmusza do aktywnego prostowania się – wzmocnieniu ulegają mięśnie grzbietu, brzucha i obręczy barkowej. Hipoterapia dzięki łagodnym ruchom kołyszącym stwarza możliwość stopniowego eliminowania mimowolnych nieprawidłowych odruchów towarzyszących niektórym postawom mózgowego porażenia dziecięcego.”⁵ W kształtowaniu prawidłowej postawy służą także ćwiczenia, w tym celu opracowane. Dzieci niewidome nie mają punktu zaczepienia dla oczu, stąd wśród nich są ćwiczenia na prawidłowe trzymanie głowy. Wypracowano także zajęcia mające na celu normalizację napięcia mięśni, wzmocnienie siły i poprawienie ruchomości miednicy, poprawienie zakresu ruchomości stawów, kształcenie zmysłu równowagi, a także ćwiczenie koordynacji i orientacji przestrzennej.

BIBLIOTERAPIA W PEDAGOGICE SPECJALNEJ

Aktywizowanie młodzieży może wspomagać także biblioterapia. Ewa Tomasik w jednym z artykułów przedstawia taki program biblioterapii, przeprowadzony na młodzieży z pierwszych klas szkoły podstawowej w Laskach.⁶ Na czytane teksty składały się dwa bloki tematyczne. Pierwszy dotyczył osób niewidomych i miał na celu ułatwić rozpoznanie i zwerbalizowanie problemów dzieci, ich przedyskutowanie, poznanie rozwiązań (w tym przez zmianę postawy i zachowania), a ponadto doskonalenie wnioskowania i kształtowanie wyobraźni. Na drugi blok tematyczny składały się popularne książki młodzieżowe, przez zapoznanie się z którymi dzieci niepełnosprawne poznać mogły świat osób pełnosprawnych. Jest to ważny czynnik integrujący biblioterapii. Do najczęściej poruszanych w dyskusji problemów należały: stosunek do własnego niewidzenia, sto-

Bibliografia:

1. Fojkis Aldona „Wyobrażenia surogatowe, ich rola i znaczenie w kształtowaniu wyobraźni świata i pojęć u niewidomych.”, [w:] „Szkoła Specjalna”, nr 3.
2. Grocholewski Stefan, Kuszewska Barbara „LOGOS – założenia metodyczne i realizacja programu komputerowego w rehabilitacji zaburzeń mowy i słuchu.”, [w:] „Nowatorskie i alternatywne metody w teorii i praktyce pedagogiki specjalnej.”, pod. red. Władysława Dykacza, Barbary Szychowiak, Poznań, Wyd. Naukowe UAM, 2001.
3. Jutrzyzna Ewelina „Nowatorskie rozwiązania metodyczne w rehabilitacji dzieci autystycznych na przykładzie Wielkiej Brytanii i Ukrainy”, [w:] „Nowatorskie i alternatywne metody...”.
4. Michalski Robert „Hipoterapia w Ośrodku Szkolno-Wychowawczym dla Dzieci Niewidomych w Laskach.”, [w:] „Szkoła Specjalna”, nr 1 (2004).

sunek między niewidzącym a widzącym, relacje w rodzinie, temat przyjaźni. Zwerbalizowanie problemu przyniosło uczestnikom doznanie ulgi (katharsis). Wzajemne dzielenie się uczestników terapii własnymi przeżyciami dało możliwość nawiązania bliższej więzi emocjonalnej.

ILUZJONIŚCI

Dwadzieścia lat temu David Copperfield rozpoczął akcję wspomaganą rehabilitacją pacjentów po urazach rąk, paraliżach i wypadkach przez triki iluzjonistyczne. Obecnie jest ona kontynuowana w 3 tysiącach szpitali w Stanach Zjednoczonych. Po swoim pierwszym pobycie w Polsce w 2000 roku, przesłał książkę z programem działań polskiemu iluzjonistcie Jerzemu Stankowi, który tą metodę terapii zastosował w Szpitalu im. Kopernika w Łodzi. Nauka trików iluzjonistycznych pomaga osobom niepełnosprawnym zapomnieć o swojej chorobie i jednocześnie ćwiczyć sprawności manualne. Późniejsze, samodzielne już wykonanie sztuczki, przynosi im radość i daje możliwość zaimponowania w towarzystwie osób pełnosprawnych. Podobne akcje od ośmiu lat prowadzi w Polsce także inny iluzjonista, Maciej Pol. Wspólnie z poznańskim stowarzyszeniem Star uczy dzieci niepełnosprawne prostych sztuczek z monetami, kapslami czy guzikami. W wyniku tego przedsięwzięcia został wydany skrypt dla rehabilitantów, zawierający opis 20 iluzjonistycznych sztuczek.

MUZYKOTERAPIA I PRZESTRZEŃ W PRACY Z DZIEĆMI AUTYSTYCZNYMI

Pierwszym krokiem ku integracji dziecka autystycznego ze światem zewnętrznym jest docieranie do jego świata wewnętrznego. Zarówno londyńska placówka Woodbrookschool, jak i szkoła „Scholl for Life” w Kijowie, wykorzystują w tym celu różne metody nauczania, od naśladowania zachowań począwszy, przez metodę stworzenia *anty-ego* dziecka za pomocą jego ulubionej zabawki, wykorzystanie w zabawie ulubionego żywiołu – wody, aż po muzykoterapię. Nauczyciele ze wspomnianych szkół zaobserwowali korzystne rezultaty łączenia zajęć logopedycznych z muzyką.

Muzykę stosuje się w nich jako zewnętrzny stymulator dziecka. Łączenie jej z zabawą czy dramą pomaga zespolić dzieci. W muzykoterapii wykorzystuje się zależność dziecka autystycznego od rytmu. Odpowiedni układ rytmiczny może pobudzić je do aktywności, obniżyć napięcie nerwowe i poziom lęku. Do muzyki dopasowane być mogą także ćwiczenia logopedyczne. Sygnał muzyczny będzie występować tutaj jako sygnał – podpowiedzi bądź stymulować będzie prawidłową odpowiedź. Muzykę zastosować można także do zajęć wychowania fizycznego w roli bodźca.

Szczególną potrzebą dziecka autystycznego, która została wzięta pod uwagę przy planowaniu przestrzeni w sali zajęć, jest możliwość jego przebywania przez pewien czas w samotności. Oprócz miejsc wyszczególnionych w sali do zajęć dydaktycznych czy zabaw zagospodarowano tam także kącik, w którym dziecko może się schować lub pobawić swoją ulubioną zabawką. W tym celu może być wykorzystany mały namiot bądź odpowiednie ogrodzenie. Tak wydzielona przestrzeń jest odpowiednikiem domowego pokoiku.

W jednym pomieszczeniu mogą pracować dwie do trzech podgrup. Jest zalecane, aby w grupie znajdowały się także dzieci z różnymi zaburzeniami rozwoju, ale z odpowiednio rozwiniętą sferą emocjonalną. Stwarza to sposobność do naśladowania umiejętności oraz zachowań innych dzieci przy nawiązywaniu i podtrzymywaniu kontaktów interpersonalnych.

U podstaw nowych form terapii i edukacji leży kształtowanie twórczej postawy, która mogłaby lepiej pomóc rozwiązywać problemy wynikające z niepełnosprawności. Zastosowanie w tym celu rozszerzonej koncepcji sztuki towarzyszyć ma w różnych fazach przystosowania dziecka do jego niepełnosprawności, począwszy od jej doświadczenia po walkę z nią. Służyć może ona do wzmacniania motywacji, poznania własnych mechanizmów obronnych i przez to pokonywania ich. Pomaga także wypracować poczucie odwagi w ukazywaniu własnej odrębności, rozpoznania swych możliwości a w konsekwencji przyczynia się do wywołania u osoby niepełnosprawnej dążenia do samodzielności. ■

5. Momot Barbara „Początki terapii przez sztukę w doświadczeniach i poszukiwaniach twórczych Wandy Szuman.”, [w:] „Przygotowanie pedagogów specjalnych do nowych form kształcenia dzieci niepełnosprawnych”, Lublin, Wyd. UMCS, 1995.

6. Nieduziak Edyta M. „Między sztuką a nauką – od katharsis do psychoterapii”, [w:] „Twórczość i terapia.”, pod red. Edyty M. Nieduziak, Towarzystwo Naukowe Sandomierskie, Wyższa Szkoła Humanistyczno - Przyrodnicza w Sandomierzu, Warsztat Terapii Zajęciowej przy Stowarzyszeniu Integracja.

7. Tomasiak Ewa „Zastosowanie biblioterapii w pedagogice specjalnej”, [w:] „Przygotowanie pedagogów specjalnych do ...”.

8. Szamocka Małgorzata „Cudów nie ma! Jest iluzja!”, [w:] „Poradnik domowy”, nr 5 (165) maj 2004.

Monika Pytlarz
jest doktorantką w Zakładzie Etyki i Estetyki UMCS, pracuje w Ośrodku „Brama Grodzka - Teatr NN”

Przypisy:

1. Def. Arystotelesa: Tragedia „jest to naśladowcze przedstawienie akcji poważnej, skończonej i posiadającej (odpowiednią) wielkość, wyrażone w języku ozdobnym, odmiennym w różnych częściach dzieła, przedstawienie w formie dramatycznej, a nie narracyjnej, które poprzez wzbudzenie litości i trwogi doprowadza do „oczyszczenia” [katharsis] tych uczuć.”, [w:] „Poetyka”.
2. Cyt. Nieduziak Edyta M. „Między sztuką a nauką – od katharsis do psychoterapii”, [w:] „Twórczość i terapia.”, pod red. Edyty M. Nieduziak, Towarzystwo Naukowe Sandomierskie, Wyższa Szkoła Humanistyczno - Przyrodnicza w Sandomierzu, Warsztat Terapii Zajęciowej przy Stowarzyszeniu Integracja, s. 45.
3. Cyt. Fojkis Aldona „Wyobrażenia surogatowe, ich rola i znaczenie w kształtowaniu wyobraźni świata i pojęć u niewidomych.”, [w:] „Szkoła Specjalna”, nr 3, s. 200.
4. Cyt. Robert Michalski „Hipoterapia w Ośrodku Szkolno-Wychowawczym dla Dzieci Niewidomych w Laskach.”, [w:] „Szkoła Specjalna”, nr 1 (2004), s.37.
5. Cyt. *ibid.*, s. 38.
6. Zob. Wszystkie sesje zostały zarejestrowane na taśmach magnetofonowych, jedna sesja została sfilmowana (wgląd w WSPS).